

PÉTER KATALIN

Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon

A 16. század kortársai úgy tudták, hogy a Krisztus visszajövetelét megelőző utolsó időben élnek. Ezt tanulták világi szövegekből és ezt templomi prédikációkból. Az így keletkezett hangulat felderítéséhez – az egy Karthauzi névtelen művének kivételével – csak egykorúan vagy közel egykorúan megjelent munkákat használtam. Nem foglalkoztam olyanokkal, amelyeket maga a szerző vagy a környezete fiókban hagyott. Ezen az eljárásom lehet vitatkozni. Én azzal indokolom, hogy a megjelenés a könyvnyomtatás korában már kettős tünet. Jelzi egyrészt a szerző szándékát: hatni akar. Érzékelteti másrészt a kiadó véleményét: a kiadványnak piaca lesz.

Mivel pedig a 16. század magyarországi szerzői és kiadói olyan emberek voltak, akik ismerték a közegüket, tudták, mi talál befogadást, felteszem, hogy a kiadványok tartalma valóban elérte a közönséget.

Sokkal több adatunk nincs is arról, hogy 16. századi szövegek eljutottak-e vagy nem az olvasókhoz. Igaz, ma már nem a szó hagyományos értelmében vett olvasót keresünk. Nagyon jellemző ilyen szempontból Tóth István György érdeklődésváltása. Ő, aki korábban Benda Kálmán után a statisztikus alfabetizációkutatás legismertebb magyarországi alakja volt, jó tíz évvel ezelőtt elfogadta az íráshasználat fogalmát.¹ Vagyis csatlakozott a többségi kultúrának Roger Chartier által megalapozott értelmezéséhez. Eszerint abban, amit másként mint népi műveltséget tartunk számon, a kultúra eszközeinek használata a meghatározó.²

Ebben a dolgozatban kiterjesztem a Chartier-féle íráshasználat értelmét; beleveszem a tanulás fogalmát, ami olvasást, felolvasás vagy előadás, illetve prédikáció hallgatását egyaránt jelenti.

---

1 Tóth István György: Alfabetizáció és birtokigazgatás (16–18. század). In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Szerk. Á. Varga László. Debrecen, 1995. (Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum) 247–252.

2 A Pratiques d'écriture c. témabontó konferencián elhangzott magyarországi érdekességű előadások: *István György Tóth*: Une société aux lisières de l'alphabet. La paysannerie hongroise aux XVIIe et XVIIIe siècles. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 56(2001) 863–880.; *Gábor Klaniczay–Ildikó Kristóf*: Écritures saintes et pactes diaboliques. Les usages religieux de l'écrit (Moyen Âge et Temps modernes). *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 56(2001) 947–980.

Ma is van utolsó idő

Az ember jelenének és az utolsó ítélet előtti időnek az összekapcsolásában nem volt sem a 16. századra, sem Magyarországra jellemző sajátság. Ez a bibliai szemléletű jelen – a kereszténység kultúrkörében – éppen úgy élt az egyházszerveződés idején, mint ma. Az utolsó ítélet várható eljövételét tanítják, amióta teológiai oktatás van. Ma tanítják általános tudományegyetemen, többek között a Freie Universität, a Columbián vagy Oxfordban.³ Másutt, így Magyarországon és Franciaországban például, rendszerint külön fenntartott hittudományi egyetemeken. És tanulják a világon mindenütt keresztény hittanórákra járó gyerekek. Feltehetőleg jórészt a tanultak alapján várják nagy létszámú vallásos közösségek megadott dátumra Krisztus visszajövetelét, főként Észak-Amerikában. A jelen és az eljövendő utolsó ítélet összekapcsolásán alapuló keresztény történet szemléletből nem adódnak a történetírásban használható korszakok.

A bibliai idő

A biblikus történetbölcselet a végtelen idő fogalmával dolgozott. A földi idő ezen belül – mint minden keresztény szemléletű történetfelfogásban, a magyarországi is – a teremtéssel kezdődött és Krisztus második eljövételével, illetve az utolsó ítélettel fejeződött be.⁴ Kezdet, a kezdet sajátságai feltűnő módon nem foglalkoztatták a történetírókat. Csak abban volt közmegegyezés, hogy az egész emberi történelem 6000 évig tart. Ahogyan a 16. századi kiváló magyar szerző, Bencédi Székely István írta, ezt a koncepciót „az régi rabbinusok” állították fel.⁵ Igaza volt, a hatezer év régi, bizonytalan, a bibliai könyvekben nem szereplő zsidó hagyományra ment vissza.⁶

A kezdet időbeli eltérései nem voltak lényegesek. A különbségek csekély voltát jól érzékelteti Bencédi Székely István és Apáczai Csere János kronológiájának furcsa eltérése. Mindketten tájékozottak voltak az európai tudományosságban; korszerű álláspontot képviseltek. Bencédinél a hatezer éven alapuló időszámítás szerint Krisztus mégis 3962-ben, Apáczainál 3947-ben született.⁷

3 www.fu-berlin.de/einrichtungen/fachbereiche/gesch-kultur/evt.html és uo.kat.html; www.uts.columbia.edu/index.php?id=60; www.theology.ox.ac.hu (2006. márc. 22.)

4 Az idő fogalmait a fizikus Hawking értelmezésében használok. *Stephen Hawking: Az idő rövid története.* Bp. 2004. (eredetileg angolul: 1988).

5 *Székely István: Krónika ez világnak jeles dolgairól.* Krakkó, 1559. A.

6 Az időszámítások máig legjobb áttekintése: *Ernst Bernheim: Mittelalterliche Zeitanschauungen in ihrem Einfluss auf Politik und Geschichtsschreibung.* I. Antichrist und Friedenfürst. Tübingen, 1918. és ld. *D. L. Thompson: History of Historical Writing from the Earliest Times to the End of the Seventeenth Century.* I–II. New York, 1954.

7 *Székely I.:* i. m. 79v.; *Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia, avagy minden eddig feltalált, igaz és hasznos bölcsességnek szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra bocsátása.* Utrecht, 1653. Szövegkiadás: *Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia.* Sajtó alá rend. Bán Imre. Bp. 1959. (Magyar Klasszikusok) 317.

Furcsának ebben azt tartom, hogy a két szerző működése között eltelt száz esztendő alatt a világ várható vége nem közeledett, hanem távolodott: Bencédi Székely kortársait tizenöt évvel kevesebb idő választotta el az utolsó ítélettől, mint Apáczai Csere Jánoséit. Valószínű azonban, hogy az érintettek, akik évezredekben gondolkoztak, ennyire rövid időkülönbség okát nem firtatták. A csekély eltérés egyébként abból adódott, hogy a történetírók némileg különböző időre tették Noé történetét. Mert hiába volt mindennek a kezdete a teremtés, valamennyi biblikus szemléletű történész Noéval indította részletesebben az eseményeket. Logikus: a *Bibliába* foglalt írások szerint a neki juttatott kegyelemmel menekült meg az emberiség néhány tagja a bűnös világot elárasztó özönvíztől. Noétól folyamatos a történelem.

Annál fontosabb volt viszont a végpont, az utolsó ítélet. Az a meggyőződés, hogy Krisztus egyszer majd visszatér és utolsó ítéletet ül, kezdettől a kereszténység alapvető tanításai közé tartozik. Lényegesebb csak maga a kereszthalál és a feltámadás. A Krisztus kereszthaláláról és feltámadásáról szóló tanítás a kereszténység lényege. Érdekes azonban, azokból az egész emberiség sorsát megváltoztató eseményekből nem alakult ki szilárd periódushatár. A nagy történetek szerzői Krisztus feltámadását nem kezelték kiemelten; nem használták történetek kezdőpontjaként. Abból az eseményből, azzal párhuzamosan, hogy a nyugati keresztény egyház ünneprendje a 4. század folyamán kialakult, a hold járásához igazított, úgynevezett mozgó ünnep, a húsvét lett.

Az utolsó ítéletre készülést, ugyancsak a kereszténység kezdetétől élő szokást viszont nem kapcsolták hozzá. Laikus ésszel pedig azt kellene feltételezni, hogy – mivel visszajövetel nem lehetett mennybemenetel nélkül – a húsvét és az utolsó ítélet valahogyan összefügg. De nem. Az utolsó ítéletről azóta, amióta a keresztény szertartásrendet vagy ünneprendet ismerjük, a karácsony előtti négy vasárnapon prédikálnak a templomban.

Adventi prédikációk

A Krisztus visszajövele téma és az advent vasárnapi prédikációk összefüggése a kereszténységben olyan szilárd, hogy sem a reformáció, sem későbbi egyházszerveződések nem változtattak rajta. Adventkor a protestánsok éppen úgy Krisztus visszajöveteléről, illetve az utolsó ítéletről prédikálnak, mint a katolikusok. Magyarországon a 16. század során nagy teológusok, időbeli sorrendben a kálvinista Melius Juhász Péter, az evangélikus Bornemisza Péter, Kulcsár György és Bejthe István, valamint a katolikus Telegdi Miklós állított össze az év minden vasárnapjára rendelt vagy ajánlott prédikációkat. Az év, illetve maga a kötet valamennyiüknél az adventtel, illetve az adventi szövegekkel kezdődik.⁸

⁸ Elszórt információk közlése helyett olyan kézikönyvre hivatkozom, amiben a szerzők és a szövegek minden adata megtalálható: Régi magyarországi nyomtatványok. (= RMNY) I–III. Bp.

Így nem meglepő például az sem, hogy a 18. században létrejött pietista, herrnhuti testvérgyülekezet minden napra textust kijelölő, 50 nyelvre lefordított könyvecskéje 2005-ben az adventi vasárnapoknál ugyanazokat a bibliai részeket használja, mint annak idején Magyarországon a 15. század második felében élt Temesvári Pelbárt ferencrendi szerzetes prédikátor.⁹

Adódhatna periodizáció esetleg abból, hogy tudósok vagy prédikátorok mikor hogyan jellemezték az éppen adott jelent. A jelen jellemzésére azonban a biblikus történet szemlélet nem sok variációs lehetőséget adott, mert a *Biblia*, illetve végső soron ugyancsak a *Bibliára* visszamenő egyházatyák az utolsó ítélet előtti idők tüneteit meghatározták. Ezekből igen bonyolult teológiai és dogmatikai rendszerek keletkeztek, vagy a tudomány rekonstruált utólag az utolsó ítélet jegyeivel kapcsolatos elmékedésekről bonyolult rendszereket. Egy elég markáns tudományos elmélet szerint a Krisztus visszajövetele előtti idő megítélése attól függött, milyen szerepben látták különböző korok teológusai az Antikrisztust.¹⁰ Egy másik, nagynevű szerzőtől, Albert Schweitzertől származó és – főként – laikusok számára is érthető teória a misztika változó tartalmát állítja a középpontba.¹¹ A kettő közötti különbségre jellemző, hogy Schweitzernél a másik elmélet főszereplője, az Antikrisztus elő sem fordul.

Mindkét itt megemlített elmélet, valamint az a feltehetőleg számtalanul sok, amit nem ismerek, remek alapot adna teológiatörténeti, illetve dogmatörténeti periodizációra. A laikus történetet tekintve csak annyiban segítenek, hogy megkérdőjelezzik azt a gyakran leírt képzetet, ami szerint a *Biblia* béklyóba verte a gondolkodást. Itt nem mennék vissza egészen az egyház doktorainak, Ágostonnak, mondjuk, és Aquinói Tamásnak a nézetkülönbségeiig, de megemlítem azt, hogy az Antikrisztus képzete folklorizálódott: bekerült a népmesébe.¹² Nyilván nem fogta volna meg az egyszerű ember képzeletét, ha mindig ugyanazzal a ritualizált beszéddel szóltak volna róla. Más, magyarországi példákat hozok fel az azonos, szorosan kötött téma eltérő tárgyalási módjára.

Derús és komor prédikációk az utolsó ítéletről

Sokan beszéltek az utolsó ítéletről, hiszen évente négy vasárnapon prédikáltak róla. A szövegek azt az érzést keltik az olvasóban – ami fennmaradt, mint írott

1971–2000., I. 194., 333., 334., 374., 552. Volt egy evangélikus laikus is: Sóvári Soós Kristóf: *Id. RMNY I. 828.*

9 Die täglichen Losungen und Lehrtexte der Brüdergemeine für das Jahr 2005. Ausgabe für die Schweiz. Basel, 2004. 128–136.

10 Összefoglalása: Robert E. Lerner: The Black Death and Western European Eschatological Mentalities. *The American Historical Review* 86(1981) 533–552.

11 Albert Schweitzer: *The Mysticism of Paul the Apostle*. Baltimore–London, 1998. (eredetileg: 1931).

12 Wilhelm Bousset: *The Antichrist Legend. A Chapter in Christian and Jewish Folklore*. Kessinger, 2003. (eredetileg németül: 1896).

szöveg hozzáférhető, vagyis nem lehet hallgatóként véleményt mondani róla –, hogy a konkrét mondanivalót mindenki egyéni meg gondolásból szerkesztette össze. A „mindenki” értelemszerűen az a kevés ember, aki képes volt erre a műveletre. Tárgyszerűen nézve különbözőek az utolsó ítéletről szóló olvasmányok aszerint, hogy szerzőjük a bibliai próféciák sokrétegű szövetéből melyik szálát választotta ki munkája elkészítéséhez. Vehették Krisztusnak az evangéliumokban feljegyzett szavait, amelyek többnyire derűs hangulatúak, és azt sejtetik, hogy az emberek az utolsó ítélet után általában üdvözülni fognak. Az ószövetségi próféták vagy János apostol a Jelenések könyvében viszont borzalmas, őszinte beleélés mellett hátborzongató szövegeket kínált. Profán fogalmazással: az utolsó ítélet leírásában lehetett a források között válogatni.¹³

A válogatás lehetőségével függött össze a dolog subjektív oldala. A szerzők egyéni beállítottságuk, a hithez vagy a teológiai tanításokhoz fűződő viszonyuk szerint dönthettek egyik vagy másik hangulat mellett. Megnéztem, nem volt-e közöttük olyan, aki hol komoran, hol vidáman írt Krisztus várható visszajöveteléről és az utolsó ítéletről. Úgy találtam, hogy nem volt ilyen szerző; egyik prédikátor vagy történetbölcselet következetes derűlátással írt, másik elrettentően. És bár távolról sem maradt fenn minden munka, az eredmény reálisnak látszik. A szerző, mint emberfajta, illetve a szerzői habitusú ember általában következetes – ha másban nem, művei jellegében – önmagához.¹⁴

Az utolsó ítéletet hirdető derűs ember példája Magyarországon Temesvári Pelbárt. Az ő prédikációit szoktuk különben is a legszebbeknek, a hívőkhöz legközelebb állóknak tekinteni. Anyanyelvekre könnyen lefordítható latin szövegek, prédikáció-szabásminták maradtak fenn tőle nagy számban és igen sok kiadásban. Gyönyörű, *Sermones Pomerii [...] de tempore* című kötete 16 adventi prédikációt tartalmaz Krisztus visszajöveteléről. 127 szól más bibliai témáról, illetve a szentekről.¹⁵ Temesvári azért kínált az adventi vasárnapokra négy-négy prédikációt, mert az volt a véleménye, hogy a nép „utálná” mindig ugyanazt hallani: „az a kedves, ami ritka”, írta a bevezetésben.¹⁶

13 A kutatók figyelme általában a borzalmas forrásokkal dolgozó szerzőkre összpontosul. Az eredmények igen széles kitekintéssel készült összefoglalása legutóbb: *Ács Pál*: „Apocalypsis cum figuris”. A régi magyar irodalom történelemképe. In: *Uő*: „Az idő ósága”. Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban. Bp. 2001. 149–164.

14 Erről szól az olvasó ember tapasztalata. Már ismert szerzőket új szövegeikbe vetett néhány pillantással felismerünk. És erről szól az elmélet. Barthes a szerző művészetének automatizmusáról ír, az egyéni különbségeket „a szerző személyes és titkos mitológiájából” magyarázza: *Roland Barthes*: *Az írás nulla foka*. In: *Uő*: *A szöveg öröme*. Bp. 2000. 9. (eredetileg francia tanulmányok 1953–1973 között).

15 *Sermones Pomerii fratris Pelbarti de Temeswar divi ordinis sancti Francisci de tempore*. 1498. Igen sok, bibliográfiailag nehezen azonosítható kiadása volt. Az Országos Széchényi Könyvtár példányát használtam: *Szabó Károly–Hellebrant Árpád*: *Régi magyar könyvtár*. III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. 1. 1–2547. sz. (1480–1670.) Bp. 1896. 95. Tartalomjegyzék: 2–15v.

16 *Sermones* i. m.: Prologus: számozatlan.

Mások homiletikai megfontolásait az akkori Magyarországról nem ismerjük; nem tudjuk, mennyire tekintették különböző prédikátorok a hívők szó-rakoztatását feladatuknak. Az viszont kétségtelen, hogy advent alatt Krisztus visszajöveteléről prédikáltak. A Döbrentei-kódex szerzője félszeg gondolatmenettel, a Karthauzi névtelen áradó magabiztossággal. És elmondták, hogyan kell Krisztus visszajövetelét elképzelni. Temesvári Pelbártnál, aki az adventi prédikációkhoz Krisztusnak az apostoloktól származó evangéliumokban leírt szavait választotta ki magyarázatra, az utolsó ítélet hangulata szinte vidám. Előjelei között van az, hogy a fák virágba borulnak, és a hívők várhatóan nem fognak örökre elpusztulni. Még a riasztó című, „A rettenetes jelekről” szóló prédikációját is azzal fejezi be, hogy Krisztus „kegyelméből megtartatunk; senkinek az örök pusztulását nem akarja”.¹⁷

A Karthauzi névtelen viszont komor. Szövege ma is nyomasztó olvasmány. Igaz, ő már a „majdnem egész Európát megrontó, kevély, pestist hordozó lutheránus eretnokség” ellen harcolt, ami „a választott magyar nép” közé is eljutott.¹⁸ Prédikációihoz textust inkább az ószövetségi prófétáktól, mint az Újszövetségből választott. És az advent harmadik vasárnapjára való prédikáció végén leírja, hogy más értelmű szóbeszéddel szemben a „szentírásmagyarázó doktorok” szerint az utolsó ítéletkor minden bűn és minden bűnös pokolra fog jutni. Így lesz a világ tiszta, mint a „sikált tábla”.¹⁹

„Bába hír” a Karthauzi névtelennél az, hogy nem minden bűnös pusztul el, jut örökös kárhozatra.²⁰ Feltehetőleg a lutheri tanításokra célzott ezzel a beszédes kifejezéssel. A leginkább női foglalkozásra utaló „bába hír” fogalomban még az is benne van, amit a kutatás érzékel, de nehezen tud adatszerűen bizonyítani, hogy tudniillik a nők az új tanításokra különösen fogékonyak voltak. Nem valószínű, hogy egy szerzetes a krisztusi kegyelemből fakadó üdvösség Temesvári Pelbártnál, egy másik szerzetesnél világosan kijelentett gondolatát nevezte volna bába hírnek.²¹ Ha tényleg a lutheri tanításokra gondolt, a Karthauzi tájékozott volt. 1527 körül, amikor ő az egyszerűbb emberek, valamint a latinul kevésbé tudó fiatalok és szerzetesek kedvéért magyar nyelvű kódexét összeállította, evangéliumi szellemű írás még nem jelent meg Magyarországon.²² Csak hallani lehetett az új tanításokról.

17 I. m. 16–18.

18 Régi Magyar Codexek: Érdy Codex. I–II. Közzéteszi: Volf György. Bp. 1876. (Nyelvemléktár IV–V.) XXIX.

19 I. m. I. 27.

20 I. h.

21 Az esetleges szembenállás Temesvári Pelbárt és a Karthauzi névtelen között azért feltűnő, mert Szilády Áron egyszer szóban azt mondta Volf Györgynek, az Érdy Codex kiadásának, hogy a Karthauzinál folyton Temesvárira kell gondolnia: *Volf György*: Előszó. In: Régi Magyar Codexek i. m. I. VI–VII. Ezt Volf a jelzett helyen leírta, és azóta a Karthauzi Temesvári átdolgozójának számít.

22 A kódex azért készült, mert névtelen szerzője „kegyes és üdvösséges” munkával az anyanyelvű Bibliát akarta ilyen módon pótolni. Mert „minden népnek van Szentírása a maga nyelvén, csak a

Derűs és komor történetbölcseletek

Protestáns történetbölcselet, katolikusokat Magyarországon ebben a korban nem írtak, először csak lényegesen később jelent meg. Ez a műfaj szükségképpen az utolsó ítélet gondolatával, illetve Krisztus visszajövetelének eszméjével foglalkozott, mert lényege volt a történelemnek a jelenre mint az utolsó időkre vonatkoztatott értelmezése. Nagyon világos a különbség a Krisztus visszajöveteléről szóló prédikációk és a történetbölcselet között. Mert a prédikációk igen sok más téma mellett szóltak az utolsó ítéletről. A karácsonyi ünnepkör istentiszteletein a prédikátorok Krisztus születéséről beszéltek, húsvétkor a feltámadásról, pünkösdkor a Szentlélek kitöltetéséről és az apostolokról, máskor szentekről vagy tetszőlegesen választott bibliai eseményekről. Az utolsó ítélet a Temesvári Pelbárt-kötet összes témájának körülbelül 11 százaléka.²³ Ez alighanem az általánosan feltételezhető arányokat jelenti.

A történetbölcseletek viszont nem szóltak másról. És rendkívül bonyolult periodizációt alkalmaztak. A bizonytalan eredetű hatezer évet háromszorosan tagolták, vagyis háromszor kétezer évvel számoltak. Ezt még összekötötték egy Dániel prófétánál leírt és birodalmak bukásáról, illetve keletkezéséről szóló jövendöléssel.²⁴ Erről a bonyolult történet szemléletről az ismert szövegek között Magyarországon időben a legkorábbi és legvilágosabb Batizi Andrásnak egy 1544-ben írt verses traktátusa. *Meglőtt és megleendő dolgoknak, teremtéstül fogva mind az ítéletig való história* címmel jelent meg. Nevezik kezdősoráról „Az én beszédemet ti meghallgassátok” néven is.²⁵ A szerzőről azt tudjuk, hogy körülbelül egy évet töltött Wittenbergben és Melanchtonnal később is kapcsolatban maradt. Egyszer Eperjesről küldött neki levelet. Protestáns kortársai itthon is nagyra becsülték. Sokat írt. Batizi Andrásnak egy kátén kívül több verses értekezése és gyülekezeti éneke maradt fenn; valamennyi többször jelent meg.²⁶

Az „Az én beszédemet ti meghallgassátok” a teremtés óta eltelt és próféták által értelmezett évezredek menetét, illetve a birodalmak virágzását, majd bukásukat magyarázza el egészen Krisztus közelesen várható visszajöveteléig. Az

---

magyarnak nem”. Régi Magyar Codexek i. m. I. XIII. A szöveg úgy hat, mintha a Karthauzi ismerte, de félreértette volna az erasmusi minden népnek legyen Bibliája gondolatot, hiszen Magyarország környezetében nem volt minden anyanyelven Biblia. Nem értek egyet azzal a Gerézdi Rabán által megfogalmazott, majd sokak által idézett véleménnyel, ami szerint a Karthauzi névtelennek nem volt anyanyelvi programja. *Gerézdi Rabán: Az első magyar világkrónika* 1559. In: *Uő: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Tanulmányok*. Bp. 1968. 374.

23 Összesen 143 prédikációból 16 szólt Krisztus visszajöveteléről, ill. az utolsó ítéletről. Sermones i. m. 2–15v.: Tartalomjegyzék.

24 Dániel 2: 1–47.

25 Batizinak sok korabeli és közel korabeli megjelenése volt. Ezért az első szövegkiadásra hivatkozom: *Batizi András: Meglőtt és megleendő dolgoknak, teremtéstül fogva mind az ítéletig való história*. In: *XVI. századbeli magyar költők művei*. I. 1527–1546. Közzéteszi: Szilády Áron. Bp. 1880. (Régi magyar költők tára II.) 95–113., 423–425.

26 RMNY I., a 769. oldalon.

utolsó idők közeledtét az Antikrisztus megjelenése jelzi. Batizi Andrásnál „az utolsó időben támadna / Két hatalmas ország a Jézus Krisztusra, / Az török fegyvere, Mahomet országa, / Az hamis tudomány, pápa csalárdsága. / Egyik nevezetik fene bestiának, / Másik nevezetik hamis prófétának, / Mindkettő egyszerűen az Ántikrisztusnak, / Mert ők az Krisztusnak ellene támadnak.”²⁷

Ez a történelembölcselet pontosan illeszkedik bizonyos bibliai szövegekhez, megtalálható középkori krónikákban is. Itt azonban nem lehet más, mint protestáns szemléletű. Katolikus szerző nem nevezte a pápát Antikrisztusnak. A pápa személyének azonosítása az Antikrisztus fogalommal egyszerűségében nagy ötlet. A magyar tudományosság Kathona Géza nyomán „wittenbergi történet-szemlélet” néven nevezi.²⁸ Valószínűleg Melanchton dolgozta ki. A tudós reformátor felhasználta az utolsó ítéletről általánosan élő tudást ahhoz, hogy egész történeti koncepciót építsen rá, és kihasználta a pápaságtól elfordult tanításokat ahhoz, hogy az eredetileg homályosan meghatározott, személytelen Antikrisztust a pápával azonosítsa. A protestáns reformáció publicisztikájában volt az Antikrisztus hol a pápa, hol V. Károly, hol pedig az oszmánok császára. A történetben lett belőle kizárólag a pápa.

Batizi András tovább ment. Tudós leleménnyel és elvonatkoztató képességgel tette kettőssé az Antikrisztus alakját. Nála egyidejűleg következik mind „a török fegyvere”, mind „a pápa csalárdsága” az Antikrisztusból.

A világ várható végéről szóló tanítását Batizi András derűs hangulatú szövegben adta elő. Ott, ahol Krisztus történelmi fordulatot jelölő születését leírja, olyan, mintha vágáns költő szavaival szólna. Mert „urunk” „Egy szép szűz leántól világra születék”. A „szép szűz leány” nagyon kicsi változtatás másokhoz képest, akik egyszerűen a „szűz” vagy a „szűz anya” fogalmakkal jelölték Máriát. Mégis lényeges. Könnyedséget lop a műfajának megfelelően ünnepélyes hangú történetelméleti traktatusba. Vidám, illetve örömteli a vége is. Igaz, hogy sok rossz jelenség utal Krisztus visszajövetelére, de Batizi végül is azt ajánlja, mindenki „várja nagy vígan az úr Jézus Krisztust”.

Mások homályosabbak és sokszor sokkal komorabbak voltak. Szkhárosi Horvát Andrásról fennmaradt például egy igen sötét hangú értekezés. Már a címe is sokatmondó: *Az átokról*.²⁹ Az Ótestamentumból Mózes V. könyvének 28. részére épül, aminek az elején az Úr parancsolatai szerint élő emberekre szálló áldás részletes leírása olvasható. Szkhárosi Horvát azonban azt a szép szövegrészt mellőzte. Alighanem eltökélte, hogy rémületet kelt. Egyenesen a mőzesi könyvrész második felében a bűnösen élőkre kimondott átok hátborzongató következményeit idézi fel. Azt ábrázolja, milyen szörnyű szenvedés vár még az utolsó ítélet előtt azokra, akik nem követik itt, ezen a földön Isten akaratát.

²⁷ Batizi A.: i. m. 103.

²⁸ Kathona Géza: Károlyi Gáspár történeti világképe. Tanulmány a XVI. századi apokaliptika történetéből. Debrecen, 1943.

²⁹ Szkhárosi sok egykorú és közel egykorú megjelenése után szövegkiadás: Szkhárosi Horvát András: Az átokról. In: XVI. századbeli i. m. 207–214., 458–460.

Szkhárosinál sokkal árnyaltabb Károlyi Gáspár, aki egyébként mint bibliafordító ismert a magyar műveltségben. 1563-ban írt egy próza-szövegű értekezést a világ hamarosan várható végéről.³⁰ *Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjének okairul* címmel jelent meg. A birodalmak változó sorsa az első könyvben az éppen hatalmas Habsburg-dinasztia várható bukására utalt alig burkoltan. A második könyv az utolsó idő közeledtének kilenc jelét sorolta fel. Vannak közöttük borzalmasak. Az például, hogy az időjárás megváltozott. Nem tudjuk a telet a nyártól megkülönböztetni. Egészében azonban értelmiségi ember számára kedvező fejleményeket ábrázol. „Soha az írásértésnek bölcsessége, görög nyelvnek és zsidó nyelvnek, mind pedig deák nyelvnek értelme ilyen bővön nem volt, mint mostan. Tekints meg egyéb dolgokban való bölcsességet, azokban is meglátod, hogy soha nem volt az külső dolgokban való bölcsesség olyan bőségesen, mint most és soha annyi sok új találmányok nem voltak.”³¹

Károlyi, az egyik legnagyobb magyar tudós, itt sajátos szerepbe lépett: első képviselője lett Magyarországon egy igen távolra nyúló történetiszemléletnek. Az a 17. század során alakult ki, és az volt a lényege, hogy az „idők teljessége”, vagyis Krisztus visszajövele, a világ vége azután következik be, miután a tudomány teljességét sikerül összegyűjteni. A vallásos hit és a tudás hatalmába vetett feltétlen bizalom finom szálakkal összeszőtt együttese volt. Emellett kapcsolódtak hozzá különböző politikai feltételezések, rendszerint valamelyik – az elv ki-fejtőjének evilági felfogása szerint változó – birodalom pusztulása.

*

Ha tehát a 16. század egyszerű kortársai valóban használták azt, amit az értelmiség tanított nekik, választhattak. Valószínűleg éppen úgy egyéni adottságaik, hajlamaik, hangulatuk és reális valóságuk szerint voltak jelenüket illetően derűsek vagy borúlátók, mint a különböző szövegek szerzői.

KATALIN PÉTER

THE “LATTER DAYS” IN SIXTEENTH-CENTURY HUNGARY

A decade ago, István György Tóth embraced Roger Chartier’s concept of the relationship between majority culture and the use of tools.

This paper addresses the use of texts.

Texts accessible to the majority were produced by intellectuals with an accurate knowledge of their readerships. Presumably, the works were read, read out loud, or

---

30 *Károlyi Gáspár*: *Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjének okairul*. Debrecen, 1563. Ld. RMNY I. 192. (Szövegkiadás: *Károlyi Gáspár*: *Két könyv*. Sajtó alá rend., bev. Harsányi András. Bp. 1940. [Magyar irodalmi ritkaságok L.]) Egyes irodalomtörténetekben úgy szerepel, mint magyar történet, holott csak Károlyi saját jelenéről szóló elméleti munka.

31 *Károlyi G.*: i. m. (1940) 104–105.

used in sermons, and people listened to the sermons. Thus, people “made use” of the texts.

The manner in which the authors of the texts portrayed the present reflected their own mental circumstances as well as the reality of their surroundings. There was either optimism or a sense of foreboding. The present was the time before the last judgement.

Some chose texts from the New Testament and taught that Christ sought the general salvation of the faithful. Others used the Old Testament and the Book of Revelation to threaten people with damnation. Individual authors did not combine the two types of mood. If the majority readership made use of what was being taught, it could make a choice. Ordinary people were probably just as likely as the text authors themselves to be either positive or negative about the present, depending on their individual circumstances and the reality of their surroundings.